

ÁJINIYAZ SHÍĠARMALARÍNDÁ TURAQLÍ TEÑEWLERDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

Jumabaev Baxram Bisenbay uli
Qaraqalpaq mámleketlik universiti magistranti

Annotaciya. Bu maqolada badiiy asar tilining xususiyatlaridan bo'lgan troplarning asosan, o'xshatishlarning ahamiyatli taraflari tahlil qilingan. Badiiy ijodkorlarning orasida qoraqalpoq xalqining atoqli shoir Ajiniyoz shoirning asarlaridagi turg'un o'xshatishlarning xususiyatari misollar yordamida ochib berildi.

Аннотация. В данной статье преимущественно анализируются существенные стороны сравнений и тропов, которые входят в число особенностей языка художественного произведения. Среди художественных творцов с помощью примеров раскрыты особенности статических сравнений в творчестве известного поэта каракалпакского народа поэта Ажинияза.

Annotation. This article mainly analyzes the significant aspects of similes and tropes, which are among the features of the language of the artistic work. Among the artistic creators, the characteristics of static similes in the works of the famous poet of the Karakalpak people, Ajinyoz poet, were revealed with the help of examples.

Kalit so'zlar. Leksika, trop, turg'un o'xshatish, stil, leksema, perifraza, frazeologizm.

Ключевые слова. Лексикон, троп, устойчивое сравнение, стиль, лексема, перифраза, фразеологизм.

Key words. Lexicon, trope, stable simile, style, lexeme, periphrasis, phraseologism.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıǵı túrli ġáziyneler menen tolı. Sózlerdiń túrli mánileri leksikologiyada úyreniledi. Kórkem shıǵarmalardıń barlıǵı avtorıń sheberligine bola dóretiledi. Shıǵarmalarda avtor qandayda bir obrazdı jetkerip beriw maqsetinde túrli kórkem súwretlew qurallarınan paydalanadı. Kórkem súwretlew quralları troplar hám stilistikalıq figuralar bolıp ajıraladı. Troplardıń ishinde ajıralıp turıwshı súwretlew qurallardan biri – teñewler.

Teñew-júdá keń planlı túsinik. Ol obyektiv dúnyanı úyreniwde logikalıq kategoriya retinde filosofiyada, ádebiy shıǵarmanıń kórkemlew quralı retinde, ádebiyattanıw iliminde, stilistikalıq qural retinde til biliminde úyreniledi [4].

Tildiń leksika-semantikalıq qorın rawajlandırıwıń, bayıtıwıń derekleri tek sóz yaki sóz dizbekleri menen ġana sheklenip qalmaydı. Akad. A.T.Qaydardıń pikirinshe, «perifrazalar, turaqlı teñewler, frazeologizmler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, awızeki ádebiyat úlgeri hám t.b tildiń leksika-semantikalıq qorın jetilistirip, bayıtadı [2].

R.Qónǵurov “O'zbek tilining tasviriy vositalari” kitabında teñewlerge úlken diqqat bóledi. Avtor bul miynetinde tildiń basqa da kórkemlew quralları menen qatar teñewlerge de birqansha orın ajıratadı. Ózbek tili materialları tiykarında teñewlerdiń strukturalıq tipleri, onıń jasalıw jolları, teñew qurılısınıń kórkemlew quralları arasındaqı ornı, funkciyası, stilistikalıq xızmeti, sintaksislik qurılısı máselesine keńnen toqtap ótedi [1;152].

Sunday-aq, “Qanday da bir ulıwmalıq belgige iye eki zattuń birewin anıǵıraq hám túsinikli etip sıpatlaw maqsetinde salıstırıw teñew dep ataladı” yamasa: “Teñew dep bir predmet yaki hádiyseni ekinshi predmet yaki hádiyseni menen salıstırǵanda olardıń forma hám mazmun tamanınan obrazlı uqsatılıwına aytiladı” degen pikirler teñewdiń xarakterin ele de ayqınlastıradı [3;62].

Bul joqarıda kórsetilgen pikirlerdi ulıwmalastırıp, mınaday juwmaqqa keliwge boladı: teñew – predmet yaki qubılıstıń uqsas, ortaqlıq belgiler negizinde bir zattu ekinshi bir zatqa salıstırıw arqalı olardıń uqsaslıq yamasa ayırmashılıq tárepini obrazlı, kórkem, emocional-ekspressiv tásirin kúsheytip beretuǵın stilistikalıq qural.

Sózlerdiń túsinikligin arttırıwda, tınlawshıǵa pikirlerdi dál, anıq jetkerip beriwde kórkem súwretlew quralları, ásiyese, troplardıń bir túri teñewler jiyi qollanıwı, teñewler tilimizde qaharman obrazın ashıp beriwde, personajdıń kórinisin, minez-qulqın táriplewde ayırıqsha áhmiyetke iye. Teñewler er adamlarǵa hám hayallarǵa qatnaslı túrlishe qollanıladı [5;46].

Qaysı xalıq bolsa da, óziniń uzaq rawajlanıw táriyxındaǵı estetikalıq uǵım, túsinikleri, minez-qulıq, úrp-ádet, salt-dástúr ózgesheliklerine baylanıslı súykimli obrazları, sóz simvolları boladı. Máselen, gúl-náziklik, gózzallıq, aqquw-sulıwlıq, mánigilik ashıqlıqtıń simvolı retinde qaraladı. Bunday obraz-simvollar ásiyese, qızdıń, hayaldıń genderlik kórinisin súwretlegende anıq kózge túsedı [6]. Bul ózgesheliklerdi sáwlelendiriwde avtorlar teñewlerden paydalanadı.

Adette, teñewler maqsetinen kelip shıǵıp, onıń eki túri parıqlanadı. Eger eki predmettiń arasındaqı ayırmashılıqtı kórsetiw maqsetinde teñelse, sap salıstırıw konstrukciyası qalıplese, salıstırıw uqsatıw maqsetin názerde tutqanda bolsa teñew konstrukciyasıqalıplese (mısalı, jer tastay qattı). Turaqlı teñewler quramında salıstırıw obrazı, yaǵniy teñew etalonı ayırıqsha áhmiyetli. Bul element teñewdiń orayın qalıplestiredi.

Turaqlı teñewlerdiń ózgesheligi: olarda uqsatıw etalonı turaqlasqan boladı. Bunday uqsatıwlar, eger arnawlı bir shaxs yamasa dóretiwshı tárepinen qollanǵan bolsa da, waqıt ótiwi menen til jámáátinde úrdiske kirip, turaqlı anlatpalar retinde turaqlasqan, ulıwma xalıqlıq til leksikonınan orın alıp úlgergen boladı. Bunday teñewler tildegi tayın birlikler sıyaqlı awızeki sóylewde jiyi qollanıladı. Sonlıqtan, sóylewde barqulla kórkem-estetikalıq bahaǵa iye boladı, sóylewdiń emocional-ekspressivligi,

añlatpalıǵı, tásirliǵin támiyinlewge xızmet etedi. Teñewlerdiń eki túri bolıp, yaǵnıy:

- 1) individual-avtorlıq teñewleri yamasa erkin teñewler;
- 2) pútkil xalıq yamasa turaqlı teñewler dep ajıraladı.

Demek, teñewlerdiń de óz ishinde túrli pariqlı kórinisleri bar bolıp, olardıń hárbiri qaraqalpaq tilinde jiyi qollanıladı.

Turaqlı teñewler awızeki xalıq dóretpelerinde de, klassik shayır-jazıwshılarımızdıń dóretywshiliginde de, házirgi ádebiy processte de sonday-aq, awızeki sóylewde de belsendi qollanılatuǵınlıǵı menen ajıralıp turadı.

Klassik shayır Ajiniyazdıń dóretywshiliginde teñewler, ásirese, turaqlı teñewler jiyi qollanılgan. Ondaǵı teñewler de xalqımızǵa yad bolıp, kóbinese hayal-qızlardıń sırtqı gózzallıǵın hám basqa da paziyetlerin sawlelendirip beriwde jiyi qollanıladı.

Kirpigi oq kibi, qashları káman,
Áziz janım tándin shıqtı da ketti («Bir jánan»)
Ziywar aytar misli dáryaday tasqan,
Kel, aǵzı duwalı, áy názálimler («Bir jánan»)

Keltirilgen mısallarda qızdıń kirpiklerin oqqa hám hayal-qızlardıń halatın beriwde tasqınlaǵan dáryaǵa teñew arqalı turaqlı teñewlerden sheber paydalanılǵan. Óytkeni, hár eki salıstırıw házirgi kúnde de jiyi qollanılıp, obrazlardı ashıp beriwde belsendi qollanıladı. Hayal-qızlardıń kirpigini oq, nishterge teñew dástanlarda da jiyi ushırasadı.

Atım Kúlgınay dúnyada janan,
Kirpigim nishterdir, qashlarım káman («Shiyrin – Sheker» dástanı)

Tal shıbıqtay qıpsha beli-belbaǵı,
Meni hayran etip ketti bir páriy («Bir páriy»)

Talshıbıqtay buralǵan,
Kórgenniń aqlın alǵan,
Eki júzi gúl-gúl janǵan. («Alpamıs» dástanı)

Joqarıda hayal-qızlardıń talshıbıqtay belin súwretlewde Ajiniyaz shayır dóretywshiliginen hám “Alpamıs” dástanınan úzindiler keltirilgen. Demek, bul súwretlew usılı da turaqlı teñew sıpatında belsendi túrde qollanıladı degen sóz.

Tómenдеги mısallarda bolsa, sulıw quslardıń biri tawıs arqalı hayal-qızlardıń gózzallıǵın súwretlewde qollanılıw jaǵdayları shayır dóretywshiliginde de, dástanlarda da ushırasatuǵınlıǵın kóriwge boladı.

Tawıs kibi jılwa menen baqarsañ,
Ashıqlardıń júreklerin jaqarsañ («Sáwdigim»)

Talshıbıqtay tawlanıp,
Tawıs kibi ol saylanıp... («Megzer»)

Toǵızdan qáde túyiniп, batırǵa dárkarın jıyınıп, yardın oramalıп saylap, shin kewilden qumarlanıp, maqsет penen qolaylanıp, júzleri gúl-gúl janıp, kewilleri tawday tasıp, *tawıstay taranıп*, sımday belleri buralıp, júzleri ayǵa sholasıp, kórgenlerdiń aqlın alıp, tillá tajı basında... («Máspátsha» dástanı)

Anı kórgenlerdiń aqlım alǵan,
Láyli-Zulayhaday húrleri bardur. («Bardur»)

Búlbildi zar etip shayda gúllera,
Májnúndek aydabán shólden shóllára («Dáwrán bolmadı»)

Juwmaqlap aytqanda, Ajiniyaz shayır dóretywshiligi tolıp atırǵan kórkemlew qurallarına iye. Olardıń arasında turaqlı teñewler óziniń kóp qollanılganlıǵı menen ajıralıp turadı. Onıń dóretywshiligindegi kóp qollanılgan teñewlerdiń házirgi kúnde turaqlı teñew dárejesinde turaqlasıwına onıń shıǵarmaları da tásir etpesten qaladı, álbette. Shayır shıǵarmaların úlken teñizge uqsatıwǵa boladı, bul izertlewimiz arqalı sol teñizden bir tamshısın ǵana usındıq. Ajiniyaz shıǵarmaların tillik aspektte úyreniw arqalı basqa da ózgesheliklerin de analizlep barıw tiyis.

ÁDEBIYATLAR

1. Кўнғўров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент, 1977. 152-б.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
3. Мукаррамов М. Сравнения и способы их выражения в современном узбекском языке // АКД. – Ташкент, 1973. – с. 62.
4. Najimov P. Lingvofolkloristika: Qaraqalpaq dástanlarında teñewler. –Toshkent, 2023.
5. Rzamuratova Z. Turaqlı teñewler genderlik stereotip sıpatında. Qaraqalpaq filologiyasınyń мәселелери илимий семинар мақалалар топламы. – Нөкис, 2023
6. Шокым Г. Гендерлик лингвистика негиздери. –Алматы: «Экономика баспасы», 2012.